

Die UdSSR und die beiden deutschen Staaten 1949–1953. Dokumente aus deutschen und russischen Archiven, hrsg. v. Jochen P. Laufer, Martin Sabrow, bearb. v. Ole Christian Kröning, Duncker & Humblot, Berlin 2023, ss. CCII + 751, ISBN 978-3-428-15704-4.

W 2023 r. w renomowanym berlińskim wydawnictwie Duncker & Humblot ukażała się edycja dokumentów z lat 1949–1953 przechowywanych w rosyjskich i niemieckich archiwach. Zawarty w niej wybór źródeł dokumentuje główne aspekty stosunków między ZSRR a NRD oraz w nieco mniejszym zakresie ZSRR a RFN, jak również zachodzące między nimi interakcje. Tę edycję można traktować jako kolejny, piąty już tom niemiecko-rosyjskiego projektu edytorskiego Wspólnej Komisji Badań nad Najnowszą Historią Stosunków Niemiecko-Rosyjskich (Gemeinsame Kommission für die Erforschung der jüngeren Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen), której początki sięgają rządów kanclerza Niemiec Helmuta Kohla i prezydenta Rosji Borysa Jelcyna. Obaj politycy – na fali ocieplenia niemiecko-rosyjskiego klimatu politycznego i pozytywnych relacji niemiecko-rosyjskich – zgodzili się na powołanie do życia wspólnej instytucji do badań najnowszej historii stosunków niemiecko-rosyjskich¹. Projekt nabrał konkretów podczas wizyty prezydenta Jelcyna w RFN w maju 1994 r. Późniejsze negocjacje doprowadziły do pisemnego porozumienia między sekretarzem stanu Federalnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Peterem Hartmannem a pierwszym zastępcą ministra spraw zagranicznych Rosji Igorem S. Iwanowem w sprawie utworzenia i zadań Komisji z 20 VIII 1997 r. Na spotkaniu założycielskim w Bonn, w styczniu 1998 r., określono podstawowe zasady oraz charakter współpracy w ramach Komisji, a także jej cele i zadania, choć sama Komisja działa na podstawie Umowy o współpracy kulturalnej między Republiką Federalną Niemiec i Federacją Rosyjską z 16 XII 1992 r.²

Zadaniem Komisji jest promowanie wszechstronnych badań naukowych nad stosunkami niemiecko-rosyjskimi i niemiecko-radzieckimi w XX w. w duchu otwartości i obiektywizmu. Wypełniając tę misję, do wiosny 2022 r. Komisja organizowała coroczne

¹ Teresa MARESZ, *Próby zrozumienia drugiej strony konfliktu na przykładzie szkolnej edukacji historycznej*, [in:] *Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. Teresa MARESZ, Katarzyna GRYSIŃSKA-JARMOŁA, Bydgoszcz 2017, s. 151. Należy zauważyć, że wówczas zgodzono się również na powołanie do życia Niemieckiego Instytutu Historycznego w Moskwie (DHI Moskau). Powstał on w 2005 r. z inicjatywy Fundacji Alfrieda Kruppa von Bohlen und Halbach oraz Zeit-Stiftung Ebelin und Gerd Bucerius. W obliczu agresji Rosji na Ukrainę Instytut zawiesił swoją działalność. Deutsches Historisches Institut Moskau, <http://www.dhi-moskau.org/de/institut.html> [dostęp z 1 III 2024 r.].

² *Kommuniqué der Kommission über ihre konstituierende Sitzung, Bonn, 15–18. Januar 1998*, [in:] *Mitteilungen der Gemeinsamen Kommission für die Erforschung der jüngeren Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen*, Bd. 1, hrsg. v. Horst MÖLLER, Aleksandr O. ČUBAR’JAN, Halle 2002, s. 15–18.

kolokwia³, inicjowała i promowała projekty badawcze i redakcyjne oraz publikowała wyniki własnych badań w języku niemieckim i rosyjskim („Mitteilungen”⁴). Znaczna część książek wydawanych przez Komisję jest dostępna dla szerokiego grona czytelników (*Open Access*)⁵. Ciekawą inicjatywą jest opublikowanie w Internecie 100 najważniejszych dokumentów z historii relacji niemiecko-rosyjskich⁶.

Ważną częścią działalności Komisji były projekty edycyjne, w tym edycji źródeł ze zbiorów rosyjskich archiwów. Inicjatorem tej działalności był Jochen P. Laufer, zmarły 16 III 2016 r. w wieku niespełna 60 lat wytrawny historyk i pracownik naukowy Centrum Współczesnych Badań Historycznych Leibniza w Poczdamie (Leibniz-Zentrum

³ Wspólne niemiecko-rosyjskie kolokwia organizowane były od września 1999 r. Ostatnie odbyło się w lipcu 2021 r. w Lüneburgu i poświęcone było nowym dokumentom i nowemu podejściu badawczemu do niemieckiej inwazji na Związek Radziecki w 1941 r. Kolloquiumsarchiv, <https://www.deutsch-russische-geschichtskommission.de/kolloquiumsarchiv/> [dostęp z 1 III 2024 r.].

⁴ <http://www.deutsch-russische-geschichtskommission.de/publikationen/mitteilungen/> [dostęp z 1 III 2024 r.]. Otwarty dostęp do tomów z serii „Mitteilungen” za pośrednictwem strony internetowej wydawnictwa De Gruyter: <https://www.degruyter.com/serial/mkeg-b/html?lang=de#volumes> [dostęp z 10 V 2024 r.].

⁵ Wśród publikacji wydanych przez Wspólną Komisję Badań nad Najnowszą Historią Stosunków Niemiecko-Rosyjskich warto wskazać m.in. *Chruschtschows Westpolitik 1955 bis 1964*, Bd. 1: *Außenpolitik vor Ausbruch der Berlin-Krise (Sommer 1955 bis Herbst 1958)*, hrsg. v. Gerhard WETTIG, Berlin–Boston 2016; *Chruschtschows Westpolitik 1955 bis 1964*, Bd. 2: *Anfangsjahre der Berlin-Krise (Herbst 1958 bis Herbst 1960)*, hrsg. v. Gerhard WETTIG, Berlin–München–Boston 2015; *Chruschtschows Westpolitik 1955 bis 1964*, Bd. 3: *Die Kulmination der Berlin-Krise (Herbst 1960 bis Herbst 1962)*, hrsg. v. Gerhard WETTIG, München 2011; *Chruschtschows Westpolitik 1955 bis 1964*, Bd. 4: *Außenpolitik nach der Kuba-Krise (Dezember 1962 bis Oktober 1964)*, hrsg. v. Gerhard WETTIG, Berlin–Boston 2016; *Deutschland, Russland, Komintern*, Tl. 2: *Dokumente (1918–1943). Nach der Archivrevolution: Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der KPD und den deutsch-russischen Beziehungen*, hrsg. v. Hermann WEBER, Jakov DRABKIN, Bernhard H. BAYERLEIN, Aleksandr GALKIN, Berlin–Boston 2015; *Deutschland, Russland, Komintern*, Tl. 1: *Überblicke, Analysen, Diskussionen*, hrsg. v. Hermann WEBER, Jakov DRABKIN, Bernhard H. BAYERLEIN, Aleksandr GALKIN, Berlin–Boston 2014; Gerhard WETTIG, *Sowjetische Deutschland-Politik 1953 bis 1958. Korrekturen an Stalins Erbe, Chruschtschows Aufstieg und der Weg zum Berlin-Ultimatum*, München 2011; *Michael Gorbatschow und die deutsche Frage. Sowjetische Dokumente 1986–1991*, hrsg. v. Aleksandr GALKIN, Anatolij TSCHERNJAJEW, München 2011; *SMAD-Handbuch. Die Sowjetische Militäradministration in Deutschland 1945–1949*, hrsg. v. Horst MÖLLER, Alexander O. TSCHUBARJAN, bearb. v. Jan FOITZIK, München 2009; Matthias UHL, *Krieg um Berlin? Die sowjetische Militär- und Sicherheitspolitik in der zweiten Berlin-Krise 1958 bis 1962*, München 2008; Gerhard WETTIG, *Chruschtschows Berlin-Krise 1958 bis 1963. Drohpolitik und Mauerbau*, München 2006; *Die Politik der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (SMAD). Kultur, Wissenschaft und Bildung 1945–1949. Ziele, Methoden, Ergebnisse*, hrsg. v. Horst MÖLLER, bearb. v. Jan FOITZIK, München 2005.

⁶ *100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert; 100(0) Schlüsseldokumente zur russischen und sowjetischen Geschichte (1917–1991)*, <https://www.1000dokumente.de/> [dostęp z 10 V 2024 r.].

für zeithistorische Forschung in Potsdam). Finansowanie projektu wzięła na siebie promująca naukę prywatna Fundacja Fritza Thyssena⁷.

Pierwsze trzy tomy zbioru dokumentów dotyczących sowieckiej polityki wobec Niemiec w okresie od ataku Niemiec na Związek Sowiecki w czerwcu 1941 r. do momentu przygotowań blokady Berlina w czerwcu 1948 r. ukazały się w języku rosyjskim w latach 1996, 2000 i 2003. Natomiast niemiecka wersja dokumentów została opublikowana w 2004 r.⁸ Za obie edycje językowe odpowiedzialni byli Jochen P. Laufer i historyk dyplomacji Georgij P. Kynin z Sekcji Historyczno-Dokumentalnej rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Obie wersje zawierały ten sam zestaw dokumentów oraz różniące się nieco wstępy i wprowadzenia do edycji przygotowane wspólnie przez obu redaktorów. W niemieckim wydaniu rozszerzono wstęp, a także wprowadzenie, co wynikało z konieczności przybliżenia czytelnikowi niektórych faktów odnoszących się do historii ZSRR i specyfiki tego państwa. Na uwagę zasługuje fakt, że w obu wersjach językowych wstępu poinformowano czytelników m.in. o trudnościach z dostępem do rosyjskich źródeł archiwalnych. Akta moskiewskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych z okresu drugiej wojny i lat powojennych zostały tylko częściowo udostępnione do badań. Redaktor niemiecki nie miał wglądu do repertorium, a dokumenty z wciąż utajnionych jednostek akt dostarczał rosyjski redaktor edycji. Kwestią otwartą pozostaje, jak dalece wykorzystane zostały rosyjskie fondy i jaką część zdeponowanych dokumentów przekazano do wykorzystania edytorskiego (w trzech tomach ujęto w sumie 489 dokumentów, z dalszych 800 dokonano cytowań lub przywołano je w przypisach). Z dużą dbałością edytorską przygotowano materiały uzupełniające dokumenty – to przede wszystkim schemat organizacyjny radzieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a także administracji radzieckiego doradcy politycznego w Niemczech. Przydatne są wykazy i indeksy: rozbudowane zestawienie dokumentów i wykaz literatury cytowanej, indeks osób zawierający szkice biograficzne autorów dokumentów i innych osób wymienionych w edytowanych dokumentach, a także indeksy geograficzny i tematyczny.

W 2012 r. ukazał się czwarty tom edycji dokumentów powstałych w okresie od 18 VI 1948 r. do 5 XI 1949 r.⁹ Podobnie jak poprzednie części zawiera on dokumenty z zasobów Archiwum Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej dotyczące Niemiec w latach 1941–1949. Ponadto opublikowano w nim źródła z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF) i Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społecznej

⁷ Fundacja założona została w 1959 r. przez Amelię Thyssen i jej córkę hrabinę Zichy-Thyssen ku pamięci Augusta i Fritza Thyssenów. Była pierwszą prywatną fundacją powstałą po drugiej wojnie światowej w RFN. Zgodnie ze statutem fundacji jedynym jej celem jest bezpośrednia promocja nauki na uczelniach wyższych i w instytucjach badawczych, przede wszystkim w Niemczech. Fundacja promuje szczególnie młodych naukowców. Fritz Thyssen Stiftung, <https://www.fritz-thyssen-stiftung.de/fundings/die-udssr-und-die-beiden-deutschen-staaten-1949-1953-dokumente-aus-deutschen-und-russischen-archiven/> [dostęp z 10 V 2024 r.].

⁸ *Die UdSSR und die deutsche Frage 1941–1948. Dokumente aus dem Archiv für Außenpolitik der Russischen Föderation*, Bd. 1–3, hrsg. v. Jochen P. LAUFER, Georgij P. KYNIN, Berlin 2004.

⁹ *Die UdSSR und die deutsche Frage 1941–1949. Dokumente aus dem Archiv für Außenpolitik der Russischen Föderation*, Bd. 4: 18. Juni 1948 bis 5. November 1949, hrsg. v. Jochen LAUFER, Georgij P. KYNIN, Berlin 2012.

i Politycznej (RGASPI). Również ten tom zaopatrzone jest w wykazy i indeksy wspomagające przeszukiwanie dokumentów, jednak w odróżnieniu od wcześniejszych edycji zawiera dwa niezależne wprowadzenia, których autorami byli J. P. Laufer i uznany historyk stosunków radziecko-niemieckich Aleksiej Filitow, który dołączył do redakcji po śmierci G. P. Kynina w 2012 r. Obaj historycy nie mogli uzgodnić wspólnego podejścia do ustalania kontekstu i interpretacji dokumentów. Mimo to wprowadzenia nie są napisane ani w odniesieniu do siebie nawzajem, ani jako polemika z argumentami drugiej strony. Zamiast tego starano się zapewnić czytelnikowi historyczne i historyograficzne tło, które każdy z nich uważał za niezbędne do interpretacji dokumentów. Włączenie obu wstępów i wprowadzeń do publikacji jest wartością dodaną dla czytelników, którzy otrzymują rozszerzone spojrzenie na interpretacje tamtego okresu. Również przy opracowaniu tego tomu reglamentowano dostęp do archiwaliów – redaktor niemiecki nie miał dostępu do repertorium. Wszystkie cztery tomy zawierają w sumie 670 dokumentów.

Mając na uwadze ograniczony dostęp naukowców do dokumentów, można wysunąć tezę, że selektywne udostępnianie źródeł archiwalnych było działaniem celowym w myśl zasady *Quod non est in actis, non est in mundo* („Czego nie ma w aktach, tego nie ma w świecie”) i miało służyć ukształtowaniu określonej, politycznej interpretacji dziejów Związku Radzieckiego. Ponadto wskazuje na restrykcyjne i polityczne traktowanie współczesnych archiwów historycznych w Związku Radzieckim lub Federacji Rosyjskiej (czasami mowa jest również o propagandzie historycznej realizowanej w myśl formuły sowieckiego historyka Michaiła Pokrowskiego, który określił historię jako „politykę robioną wstecz”). O upolitycznieniu źródeł archiwalnych dobitnie świadczą słowa Władimira Putina ze stycznia 2020 r., wypowiedziane przy okazji obchodów 75 rocznicy przełamania blokady Leningradu, o zamykaniu ust wszystkim, którzy chcieliby „pisać historię na nowo”¹⁰. Była to wizualizacja działań podjętych przez powołaną w 2009 r. Komisję ds. przeciwdziałania próbom fałszowania historii na szkodę interesów Federacji Rosyjskiej, która miała „zbierać i analizować informacje o fałszowaniu historycznych faktów i wydarzeń, mających na celu pomniejszenie międzynarodowego prestiżu Federacji Rosyjskiej”¹¹.

Prace nad omawianym tomem rozpoczęły się w 2013 r. Podobnie jak poprzednio kierował nimi J. P. Laufer. Po jego śmierci w 2016 r. edycję, będącą dziełem życia historyka, kontynuował i ukończył współpracujący z nim przy tomie asystent Ole Christian Kröning. Tom był początkowo opracowany w kooperacji niemiecko-rosyjskiej, jednak

¹⁰ W tym wypadku chodziło o zapowiedź opublikowania dokumentów archiwalnych z okresu drugiej wojny światowej, a także interpretacje okoliczności jej wybuchu. Zob. Michał STRZAŁKOWSKI, *Znów polsko-rosyjski spór o historię*, EURACTIV.pl, 19 I 2020, <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/znow-polsko-rosyjski-spor-o-historie/> [dostęp z 7 VII 2023 r.]; Władimir Putin: *Russland will Dokumente zum Zweiten Weltkrieg veröffentlichen. Wladimir Putin wünscht sich ein Informationszentrum zum Zweiten Weltkrieg. Damit will der Präsident „jenen das Maul stopfen, die versuchen, die Geschichte umzuschreiben“*, Zeit Online, 19 I 2020, <https://www.zeit.de/politik/ausland/2020-01/wladimir-putin-russland-veroeffentlichung-dokumente-zweiter-weltkrieg> [dostęp z 7 VII 2023 r.].

¹¹ *Propaganda historyczna Rosji w latach 2004–2009*, opr. Leszek PIETRZAK, Bartosz CICHOCKI, Warszawa 2009.

współdziałanie stawało się coraz trudniejsze ze względu na pogarszające się stosunki w polityce zagranicznej, utrudniony dostęp do archiwów w Moskwie oraz spory historyczno-polityczne dotyczące wyboru i adnotacji dokumentów. W 2018 r. strona rosyjska zaprzestała współpracy przy edycji. Oznacza to, że w dającej się przewidzieć przyszłości piąty tom jest jednym z ostatnich międzynarodowych projektów, w ramach których nowe źródła z rosyjskich archiwów mogły być udostępniane, zwłaszcza że w obliczu wojny prowadzonej przez Rosję z Ukrainą działalność Komisji została całkowicie zawieszona. „Jesteśmy zbulwersowani tym rozlewem krwi i wzywamy rosyjski rząd do natychmiastowego zakończenia wojny. W związku z tymi niewyobrażalnymi wydarzeniami zawieszamy wspólne prace Komisji” – można przeczytać na jej internetowej stronie¹². Oznacza to, że piąty tom jest najlepszym, na co możemy obecnie liczyć, chociaż pod względem naukowym nie można traktować go jako ostatniego słowa na temat niemiecko-radzieckich relacji, počawszy od utworzenia NRD, a na śmierci Stalina skończywszy.

Recenzowany tom zawiera 138 dokumentów w układzie chronologicznym zaopatrzonych w nagłówki, w którym podano nazwiska osób zaangażowanych w powstanie dokumentu wraz z ich tytułami/funkcjami lub autora i adresata danego dokumentu, a także datę powstania dokumentu. W przypadku sprawozdań z rozmów umieszczono datę i godzinę ich przeprowadzenia. Ilościowy rozkład dokumentów wygląda następująco: 11 dokumentów dotyczy roku 1949 (cezura początkowa edycji to powstanie RFN – 7 września tegoż roku), 49 dokumentów powstało w 1950 r., 30 dokumentów jest z 1951 r., 44 z 1952 r., a z 1953 r. jedynie 4, co wynika z faktu, że cezurą końcową edycji jest śmierć Stalina 5 marca 1953 r. Zdecydowana większość dokumentów, bo aż 96, podobnie jak w pierwszych czterech tomach edycji ma proveniencję rosyjską i pochodzi z Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej, kilka z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społecznej i Politycznej w Moskwie. Pozostałe pochodzą z archiwów niemieckich: 15 ze wschodnioniemieckich, 27 z zachodnioniemieckich. Wschodnioniemieckie dokumenty udostępniono do edycji z zasobów byłego Ministerstwa Spraw Zagranicznych NRD lub z kolekcji Dokumentów Partii i Organizacji Masowych NRD Niemieckiego Archiwum Federalnego. Natomiast dokumenty zachodnioniemieckie pochodzą przede wszystkim z Archiwum Politycznego Federalnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dokumenty niejawne), poza tym kilka z Archiwum Federalnego w Koblencji.

Udostępnienie dokumentów wiązało się z ich odtajnieniem, który to proces został zakończony na początku 2023 r. po upływie 70-letniego okresu karencyjnego. Publikowane w edycji dokumenty (poza czterema) były zdeponowane głównie w zbiorach B2-VS (Biuro Sekretarza Stanu Hallsteina) i B130¹³. Ograniczona liczba dokumentów

¹² „Wir sind entsetzt über dieses Blutvergießen und fordern die russische Regierung auf, den Krieg unverzüglich zu beenden. In Anbetracht dieser unvorstellbaren Ereignisse setzen wir die gemeinsame Arbeit der Kommission aus”; Die Gemeinsame Kommission für die Erforschung der jüngeren Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen, <https://www.deutsch-russische-geschichtskommission.de/> [dostęp z 7 VII 2023 r.].

¹³ Zbiór B 130 (Verschlussachenregistraturen – Rejestry informacji niejawnych) zawiera odtajnione dokumenty niejawne z rejestrów dokumentów niejawnych Federalnego Ministerstwa

wytworzonych przez RFN wynika z faktu, że w tamtym czasie Bonn i Moskwa w zasadzie nie utrzymywały oficjalnych relacji dyplomatycznych. Włączając do edycji dokumenty wytworzone przez struktury zachodnioniemieckie, rozszerzono perspektywę postrzegania relacji radziecko-(wschodnio)niemieckich o drugiego gracza niemieckiego – Republikę Federalną Niemiec. Dotyczy to szczególnie kwestii bezpośrednio związanych z „Notą Stalina” z 10 III 1952 r. zawierającą propozycję traktatu pokojowego z Niemcami oraz przyznania zjednoczonym Niemcom statusu państwa neutralnego.

Trzon edycji stanowią dokumenty radzieckie wybrane z dwóch fondów: 07 (minister spraw zagranicznych Andriej J. Wyszyński) i 0457a (administracja i doradca polityczny Radzieckiej Komisji Kontroli, dalej: SKK, Władimir S. Siemionow¹⁴). Fond 07 to przede wszystkim zapisy rozmów na najwyższym niemiecko-radzieckim szczeblu. Rozmówcami po stronie radzieckiej byli minister Andriej J. Wyszyński lub radziecki ambasador w Berlinie Wschodnim Georgij Pukkin, a po stronie wschodnioniemieckiej – szef misji NRD w Moskwie Rudolf Appelt, minister spraw zagranicznych Georg Dertinger lub sekretarz stanu Anton Ackermann. Z tego zbioru zaczerpnięto również szereg ściśle tajnych listów A. Wyszyńskiego lub jego zastępcy Andrieja Gromyki adresowanych do Stalina, a zawierających projekty decyzji dotyczących NRD (należy podkreślić, że SKK miała uprawnienia do wydawania dekrétów lub instrukcji, za których wdrożenie odpowiedzialne były organy rządowe NRD¹⁵). Natomiast fond 0457a to zapisy rozmów pracowników Radzieckiej Komisji Kontroli w Niemczech lub W. S. Siemionowa z zagranicznymi gośćmi czy czołowymi politykami NRD. Wśród rozmówców byli: Wilhelm Pieck, Otto Grotewohl i Walter Ulbricht, ale także minister bezpieczeństwa państwowego NRD Wilhelm Zaisser. Natomiast opublikowane w edycji dokumenty z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społecznej i Politycznej w Moskwie pochodzą głównie z fondu 17 KC WKP(b) lub KPZR, fondu 137, w tym protokoły z rozmów kierownictwa SKK i Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED), a także z fondu 82 (Mołotow) i dotyczą wczesnego okresu istnienia NRD.

Spraw Zagranicznych. Większość poufnych, tajnych i ściśle tajnych akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych z lat 1949–1965 została już odtajniona i jest dostępna. Odtajnianie z kolejnych lat następuje systematycznie. *Einleitung in die Beständeübersicht des Politischen Archivs*, Auswärtiges Amt, XII 2015, <https://archiv.diplo.de/blob/1602114/a4f361093d3a9f3e3c9e10d7f9ef2ce1/einleitung-bestaendeuebersicht-data.pdf> [dostęp z 7 VII 2023 r.].

¹⁴ Władimir Siemionowicz Siemionow (niem. Wladimir S. Semjonow), ur. w 1911 r., dyplomata radziecki, w latach 1946–1949 doradca polityczny Radzieckiej Administracji Wojskowej w Niemczech (Sowjetische Militäradministration in Deutschland – SMAD), następnie w latach 1949–1953 radca polityczny w Radzieckiej Komisji Kontroli w NRD (Sowjetische Kontrollkommission – SKK); po jej rozwiązaniu w 1953 r. Wysoki Komisarz i w 1954 r. ambasador w NRD. Wiceminister spraw zagranicznych ZSRR w latach 1955–1978, a następnie ambasador ZSRR w Bonn (1978–1986), nazywany przez Mołotowa „naszym Gauleiterem w Niemczech”. Zmarł w 1992 r. w Kolonii. Władimir S. SEMJONOW, *Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991*, Berlin 1995.

¹⁵ *Das SKK-Statut. Zur Geschichte der Sowjetischen Kontrollkommission in Deutschland 1949 bis 1953. Eine Dokumentation*, München 1998, s. 46–47, 119–136.

Umieszczenie w edycji znacznej ilości dokumentów odnoszących się do powstałej 10 X 1949 r. Radzieckiej Komisji Kontroli¹⁶ wynika z jej znaczenia, pozycji i przyznanych jej kompetencji. Przede wszystkim Komisja miała szerokie uprawnienia kontrolne i nadzorcze (o formalnym i nieformalnym charakterze) w obszarze politycznym, gospodarczym i bezpieczeństwa NRD. Miała kontrolować realizację przez państwo wschodnioniemieckie postanowień konferencji poczdamskiej i innych decyzji czterech mocarstw (również w zakresie reparacji), a także relacje międzynarodowe i handel zagraniczny NRD¹⁷.

W odróżnieniu od wcześniejszych tomów ten tu recenzowany jest wyłącznie produktem niemieckim. Ma zbliżony do poprzednich edycji układ, a także aparat pomocniczy – ten jednak został niestety uszczuplony. Nie ma indeksu ani geograficznego, ani przedmiotowego, co utrudnia korzystanie z publikacji, jest natomiast rozszerzony indeks nazwisk z krótkimi biografiami, a także wykaz literatury. Pomocne są odsyłacze, które wskazują na powiązania tematyczne między dokumentami i komentarzami w ramach wydania. Dobrze prezentują się źródłowo-krytyczne komentarze do dokumentów, które zawierają istotne informacje odnoszące się zarówno do okoliczności powstania edytowanych dokumentów, jak i powiązań z dalszymi źródłami – opublikowanymi oraz niewydanymi. Istotne są cytaty z dokumentów, które znacząco rozszerzają bazę poznawczą, a także nierzadko wskazują na różnice interpretacyjne czy faktograficzne występujące w innych źródłach. Do przygotowania komentarzy wykorzystano materiały źródłowe pozyskane z zarówno wymienionych wcześniej archiwów rosyjskich i niemieckich, jak i z innych zasobów udostępnionych zespołowi przygotowującemu edycję. Istotnym uzupełnieniem są odwołania do źródeł sekundarnych, a także doniesień prasowych – ich zestawienie znajduje się w wykazie literatury. Niestety wykaz jest nieuporządkowany i obejmuje zarówno edytowane źródła, jak i opracowania przytoczone w porządku alfabetycznym.

Na uwagę zasługuje przygotowany przez O. Ch. Kröninga rozbudowany wstęp. Jego objętość i szczegółowość powodują, że można go potraktować jak krótką historię stosunków między NRD a ZSRR w czasach stalinowskich. W tym miejscu należy postawić pytanie o celowość aż tak drobiazgowych opisów relacji niemiecko-radzieckich przy jednoczesnej rezygnacji z indeksu rzeczowego poważnie utrudniającego korzystanie z edytowanych materiałów.

Zdecydowana większość dokumentów zawartych w tym tomie edycji dotyczy politycznych, gospodarczych i kulturalnych powiązań między ZSRR a NRD, których

¹⁶ Poprzednikiem Radzieckiej Komisji Kontroli była Radziecka Administracja Wojskowa w Niemczech. Pierwszym komendantem był marszałek Geоргij Żukow (1945–1946), a następnie marszałek Wasilij Sokołowski (do powstania NRD). SKK działała do 28 V 1955 r. Na jej miejsce powołano Wysoką Komisję Związku Radzieckiego w Niemczech (Hohe Kommission der UdSSR in Deutschland), na której czele stanął Wysoki Komisarz W. S. Siemionow. Komisję rozwiązano decyzją Rady Ministrów ZSRR z 20 IX 1955 r., gdy ustanowiono „całkowitą suwerenność” NRD.

¹⁷ *Sowjetische Interessenpolitik in Deutschland 1944–1954. Dokumente*, hrsg. v. Jan FORTZIK, München 2012, s. 496–503.

istotnym kreatorem była SKK. Pod względem merytorycznym dokumenty można podzielić na następujące grupy tematyczne:

- relacje między SKK a SED w procesach decyzyjnych, w tym również przemiany organizacyjne SKK,
- radziecka polityka reparacyjna w NRD i działalność radzieckich spółek akcyjnych (zwłaszcza SAG Wismut – Sowjetisch-Deutsche Aktiengesellschaft Wismut / Radziecko-Niemieckie Towarzystwo Akcyjne „Wismut” zajmujące się wydobyciem rud uranu na potrzeby ZSRR),
- rozwój gospodarki, przemysłu i rolnictwa w NRD, stosunków gospodarczych i handlowych między NRD a ZSRR,
- polityczne i gospodarcze kontakty Wschód–Zachód i handel międzystrefowy,
- tworzenie ministerstw (zwłaszcza ministerstwa spraw zagranicznych),
- wschodnio- i zachodniemiecka rywalizacja o międzynarodowe uznanie i uzyskanie suwerenności,
- rozwój struktur wojskowych i wywiadowczych na wschodzie i zachodzie Niemiec,
- system sądownictwa politycznego w NRD,
- różne niemieckie inicjatywy polityczne i ich wzajemne postrzeganie,
- granica wewnątrzniemiecka,
- szczególna rola Berlina jako podzielonego miasta.

Wśród omawianych dokumentów nie ma tych odnoszących się do układu zgorzeleckiego z 1950 r., co byłoby szczególnie interesujące dla badaczy polskich. Są natomiast wzmianki na temat umów z sąsiadami NRD, o których mówili Georgij M. Puszkina ze wschodniemieckim ministrem spraw zagranicznych G. Dertingerem. Z dokumentów wynika, że w pierwszej kolejności chciano podpisać umowę o przyjaźni i stosunkach dobrosąsiedzkich z Czechosłowacją, a dopiero później z Polską (dok. 20; 31 III 1950 r.). W rzeczywistości układ z Polską został podpisany 6 VII 1950 r. Z Czechosłowacją podpisano w 1950 r. jedynie dwa układy o wymianie towarowej, usługach i współpracy gospodarczej (styczeń i lipiec 1950 r.). Inicjatywa odstąpienia od podpisania niemiecko-czechosłowackiego układu politycznego leżała po stronie Pragi (dok. 23; 14 IV 1950 r.).

Piąty tom edycji źródeł obejmujący lata 1949–1953, czyli od powstania państwa wschodniemieckiego aż po śmierć Stalina, ani nie wyczerpuje tematu stosunków niemiecko-radzieckich, ani nie wnosi przełomowych czy nowych elementów do znanych faktów z relacji obu państw. Mimo że edytowane dokumenty nie były nigdzie wcześniej publikowane (poza nielicznymi wyjątkami), a niektóre z nich zostały odtańnione specjalnie na potrzeby edycji (dotyczy to również dokumentów proveniencji zachodniemieckiej), nie są one przełomowe. Nie wyłania się z nich zasadniczo nowy obraz radzieckiej polityki wobec Niemiec. Można nawet odnieść wrażenie, że archiwiści rosyjscy dokonali wyboru dokumentów, które cementują znane i prezentowane wcześniej stanowisko ZSRR w kwestii relacji radziecko-niemieckich w pierwszych latach istnienia dwóch państw niemieckich. Poza tym – podobnie jak w przypadku poprzednich tomów – niemieccy redaktorzy nie mieli dostępu do wstępnie wyselekcjonowanych radzieckich źródeł, a ostatecznego wyboru dokumentów udostępnionych przez rosyjskich archiwistów dokonała grupa robocza utworzona na potrzeby edycji w Instytucie Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk. Mając na uwadze, że

ograniczenia i interwencje po stronie rosyjskiej nabierały coraz silniejszych cech cenzury państwowej w myśl założeń W. Putina, można przypomnieć znaną formułę wspomnianego już wcześniej radzieckiego historyka M. Pokrowskiego, że historia to polityka robiona wstecz, przy czym przeszłość okazuje się równie trudna do przewidzenia jak przyszłość¹⁸. W tym miejscu należy również zauważyć, że jest to już druga kontrola dokumentów tamtego okresu. Pierwsza odbywała się na etapie przygotowywania protokołów z rozmów radziecko-niemieckich, które sporządzali tłumacze SKK, bazując na odręcznych notatkach. To właśnie ta instytucja decydowała o tym, co było ważne i co należało zapisać w protokołach dokumentujących przebieg i efekty rozmów. Dlatego z dużą dozą ostrożności należy podchodzić do protokołów mających wydzwięk otwartych rozmów niemiecko-radzieckich wskazujących na braki, niegospodarność czy niewłaściwe zarządzanie. Przykładem może być sprawa niegospodarności w Eisenhüttenkombinat, gdzie podejrzewano tamtejszych inżynierów o celowe destrukcyjne działania, rozszerzając odpowiedzialność za zaistniałą sytuację na ministra przemysłu ciężkiego Friedricha Wilhelma Selbmann. Przy czym nie wiadomo, czy część krytycznych dokumentów źródłowych nie została celowo przygotowana w ramach rozgrywek personalnych w kierownictwie SED i w rządzie NRD. Poza tym każdy dokument podlegał wcześniejszej akceptacji strony radzieckiej jako dokumentacja przeznaczona do zachowania w aktach. W tym kontekście nie należy się dziwić, że przykładowo w źródłach odnoszących się do pracy SAG Wismut nigdy otwarcie nie pisano o wydobyciu uranu, ale raczej o braku rąk do pracy, a nawet wybuchających niepokojach wśród robotników¹⁹.

Choć edycja nie pokazuje nowych istotnych elementów relacji bilateralnych, jest to książka ważna. Po pierwsze, naświetla mechanizmy podejmowania w NRD decyzji politycznych, a nawet gospodarczych, jak również ich zastosowania. Wskazuje na radziecką proveniencję licznych rozstrzygnięć, a także nadzór Moskwy nad ich wdrażaniem (jednym z przykładów może być problem byłych oficerów Wehrmachtu i członków NSDAP). W tym kontekście należy wskazać na SKK i wydawane przez nią pisemne wycieczne w formie Memorandów lub Merkblätter. W wielu wypadkach publikacja rzuca nowe światło na proces implementacji radzieckich wzorców na grunt wschodniemiecki. Pewnym zaskoczeniem może być intensywność działań niemieckich komunistów na rzecz sowietyzacji ich kraju (w tym kontekście ważną rolę odegrał W. Ulbricht i wprowadzona koncepcja „Aufbau des Sozialismus” również w perspektywie bezpieczeństwa wewnętrznego NRD). Drugim zaskoczeniem może być pewna elastyczność radzieckich doradców w kwestiach niemieckich uzależniona od sytuacji międzynarodowej. Moskwa zdawała się uwzględniać stanowisko USA, co wynikało przede

¹⁸ Adam MICHNIK, *Polityka historyczna, wariant rosyjski*, Gazeta Wyborcza, 28 V 2006, <http://wyborcza.pl/1,75546,3373624.html> [dostęp z 17 V 2008 r.].

¹⁹ Należy zauważyć, że cała produkcja SAG Wismut wysłana była do ZSRR, przy czym dopiero na początku lat pięćdziesiątych XX w. zaliczano wydobycie uranu na rzecz reparacji płaconych przez NRD. W latach 1946–1953 wysłano do Związku Radzieckiego 9544 tony tego surowca. Uran nie występował w ogólnie dostępnych danych o handlu między NRD i ZSRR ani w wykazach i zestawieniach dotyczących reparacji. Rainer KARLSCH, Zbynek ZEMAN, *Orangeheimnisse. Das Erzgebirge im Brennpunkt der Weltpolitik 1933–1960*, Berlin 2007.

wszystkim z jej polityki światowej, a także sytuację polityczną i reakcje w Niemczech Zachodnich, szczególnie mając na uwadze statut okupacyjny obowiązujący od września 1949 r. w trzech strefach i regulujący relacje rządu RFN z państwami okupacyjnymi. W tym przypadku chodziło o zachowanie wrażenia samodzielności politycznej NRD, co było ważne z perspektywy rywalizacji (politycznej, gospodarczej, społecznej, a nawet militarnej) Berlina Wschodniego z Bonn. Ten motyw przewija się w kilku dokumentach, co wskazuje również na silną konkurencję w uznaniu międzynarodowym obu państw niemieckich, a także ich przynależności do organizacji międzynarodowych.

Po drugie, edycja daje możliwość poznania dokumentów do tej pory niedostępnych w niemieckich archiwach. Chodzi przede wszystkim o notatki z rozmów m.in. W. Ulbrichta i W. Piecka z ludźmi w znacznej mierze decydującymi o sytuacji politycznej w NRD, czyli szefem Radzieckiej Komisji Kontroli marszałkiem Wasilijem Czujkowem, jego zastępcą W. Siemionowem, a także szefem Misji Dyplomatycznej ZSRR w NRD G. M. Puszkinem²⁰. Dzięki tej publikacji będzie można uzupełnić brakujące fragmenty w obrazie relacji bilateralnych Berlina Wschodniego z Moskwą, uwzględniając stanowisko państwa zachodnioniemieckiego. Co do zasady bowiem, czytając dokumenty, należy brać pod uwagę dotychczasowy dorobek naukowy w tym obszarze – zarówno edycję dokumentów, jak i opracowania naukowe. W omawianej tematyce będą to przede wszystkim te autorstwa J. P. Laufera, a także pozostałych badaczy relacji niemiecko-radzieckich²¹. Wśród innych edycji należy mieć na uwadze fundamentalne dla tego obszaru wydania dokumentów, np. *Dokumente zur Deutschlandpolitik* czy *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*, jak również starsze edycje wydawane przez wschodnioniemieckich naukowców²². O znaczeniu tych publikacji dla opublikowanych w tomie piątym źródeł świadczą liczne do nich odwołania pojawiające się w przypisach niemalże każdego dokumentu.

Również radzieckie protokoły ze spotkań W. Piecka z kierownictwem SKK należy postrzegać jako istotne uzupełnienie opublikowanych w 1994 r.²³ notatek zawierających jedynie ogólne informacje na temat przedmiotu rozmów, milczących natomiast w kwestii ich przebiegu. Siedem opublikowanych w edycji dokumentów uzupełnia notatki, dając wgląd w przebieg rozmów prowadzonych przez prezydenta NRD. Charakter

²⁰ Gregorij M. Puszkin w latach 1949–1952 był szefem misji dyplomatycznej ZSRR w NRD (w 1954 r. oba państwa podniosły misje dyplomatyczne do rangi ambasad). Następnie, od wiosny 1952 r. do wiosny 1953 r., zastępcą ministra w Ministerstwie Spraw Zagranicznych (MID). W latach 1954–1958 był ambasadorem w NRD. Mirosław GOLON, *Ambasadorowie Stalina – radzieccy dyplomaci w Europie Środkowo-Wschodniej*, Czasy Nowożytne, t. 18–19: 2005, s. 129–178.

²¹ *Sowjetische Interessenpolitik in Deutschland 1944–1954*, hrsg. v. Jan FOITZIK, München 2012.

²² *Beziehungen DDR–UdSSR 1949–1955. Dokumentensammlung*, Halbbd. 1–2, Berlin 1974; *Dokumente zur Außenpolitik der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik*, Bd. 1: *Von der Gründung der Deutschen Demokratischen Republik am 7. Oktober 1949 bis zur Souveränitätserklärung am 23. März 1954*, Berlin 1954.

²³ Wilhelm PICK, *Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953*, hrsg. v. Rolf BADSTÜBNER, Wilfried LOTH, Berlin 1994.

dopełniający mają również dokumenty odnoszące się do noty Stalina z 1952 r., która była już przedmiotem wielu opracowań²⁴.

Omawiana edycja nie jest wolna od błędów, niedopatrzeń czy braków. Nie wpływają one jednak na zasadniczo pozytywną ocenę tomu piątego, a także całego projektu, który jest godny polecenia zarówno wytrawnym historykom, którzy będą w stanie wyłapać nowe akcenty w edytowanych źródłach, jak i początkującym badaczom, zainteresowanym niemiecko-radzieckimi relacjami pierwszych lat istnienia Niemieckiej Republiki Demokratycznej. W mocno rozbudowanym wstępie znajdują oni wiele dalszych wskazówek.

Małgorzata Świder*

 <https://orcid.org/0000-0002-4354-3641>

BIBLIOGRAFIA

- Beziehungen DDR–UdSSR 1949–1955. Dokumentensammlung.* Berlin: Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik, 1974.
- Das SKK-Statut. Zur Geschichte der Sowjetischen Kontrollkommission in Deutschland 1949 bis 1953. Eine Dokumentation.* München: K. G. Saur, 1998.
- Dokumente zur Außenpolitik der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik, vol. 1: Von der Gründung der Deutschen Demokratischen Republik am 7. Oktober 1949 bis zur Souveränitätserklärung am 23. März 1954.* Berlin: Rütten & Loening, 1954.
- Foitzik, Jan, ed. *Sowjetische Interessenpolitik in Deutschland 1944–1954.* München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2012.
- Galkin, Aleksandr and Anatolij Tschernjajew, eds. *Michael Gorbatschow und die deutsche Frage. Sowjetische Dokumente 1986–1991.* München: De Gruyter Oldenbourg, 2011.
- Golon, Mirosław. “Ambasadorowie Stalina – radzieccy dyplomaci w Europie Środkowo-Wschodniej.” *Czasy Nowożytne* 18–19 (2005): 129–178.
- Karlsch, Rainer and Zbynek Zeman. *Urangeheimnisse. Das Erzgebirge im Brennpunkt der Weltpolitik 1933–1960.* Berlin: Ch. Links Verlag, 2007.
- Lauffer, Jochen. “Der Friedensvertrag mit Deutschland als Problem der sowjetischen Außenpolitik. Die Stalin-Note vom 10. März 1952 im Lichte neuer Quellen.” *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 52/1 (2004): 99–118.

²⁴ Peter RUGGENTHALER, *Stalins großer Bluff. Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung*, München 2007; Jochen LAUFER, *Der Friedensvertrag mit Deutschland als Problem der sowjetischen Außenpolitik. Die Stalin-Note vom 10. März 1952 im Lichte neuer Quellen*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Jg. 52: 2004, H. 1, s. 99–118; Elke SCHERSTJANOI, *Die Sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953. Neue Dokumente aus dem Archiv des Moskauer Außenministeriums*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Jg. 46: 1998, H. 3, s. 497–548.

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

 malgorzata.swider@up.krakow.pl

- Laufer, Jochen and Georgij P. Kynin, eds. *Die UdSSR und die deutsche Frage 1941–1948. Dokumente aus dem Archiv für Außenpolitik der Russischen Föderation*, vol. 1–3. Berlin: Duncker & Humblot, 2004.
- Laufer, Jochen and Georgij P. Kynin, eds. *Die UdSSR und die deutsche Frage 1941–1949. Dokumente aus dem Archiv für Außenpolitik der Russischen Föderation*, vol. 4: 18. Juni 1948 bis 5. November 1949. Berlin: Duncker & Humblot, 2012.
- Maresz, Teresa. “Próby zrozumienia drugiej strony konfliktu na przykładzie szkolnej edukacji historycznej.” In *Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, vol. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, edited by Teresa Maresz and Katarzyna Grysińska-Jarmuła, 142–158. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2017.
- Möller, Horst and Aleksandr O. Čubar’jan, eds. *Mitteilungen der Gemeinsamen Kommission für die Erforschung der jüngeren Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen*, vol. 1. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2002.
- Möller, Horst and Jan Foitzik, eds. *Die Politik der Sowjetischen Militäradministration in Deutschland (SMAD). Kultur, Wissenschaft und Bildung 1945–1949. Ziele, Methoden, Ergebnisse*. München: K. G. Saur, 2005.
- Möller, Horst, Alexander O. Tschubarjan and Jan Foitzik, eds. *SMAD-Handbuch. Die Sowjetische Militäradministration in Deutschland 1945–1949*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2009.
- Pick, Wilhelm. *Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953*. Edited by Rolf Badstübner and Wilfried Loth. Berlin: Akademie Verlag, 1994.
- Pietrzak, Leszek and Bartosz Cichocki, eds. *Propaganda historyczna Rosji w latach 2004–2009*. Warszawa: Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, 2009.
- Ruggenthaler, Peter. *Stalins großer Bluff. Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung*. München: Oldenbourg Verlag, 2007.
- Semjonow, Wladimir S. *Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991*. Berlin: Nicolai, 1995.
- Scherstjanoi, Elke. “Die Sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953. Neue Dokumente aus dem Archiv des Moskauer Außenministeriums.” *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 46/3 (1998): 497–548.
- Uhl, Matthias. *Krieg um Berlin? Die sowjetische Militär- und Sicherheitspolitik in der zweiten Berlin-Krise 1958 bis 1962*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2008.
- Weber, Hermann, Jakov Drabkin, Bernhard H. Bayerlein and Aleksandr Galkin, eds. *Deutschland, Russland, Komintern*, vol. 1: *Überblicke, Analysen, Diskussionen*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2014.
- Weber, Hermann, Jakov Drabkin, Bernhard H. Bayerlein and Aleksandr Galkin, eds. *Deutschland, Russland, Komintern*, vol. 2: *Dokumente (1918–1943). Nach der Archivrevolution: Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der KPD und den deutsch-russischen Beziehungen*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015.
- Wettig, Gerhard. *Chruschtschows Berlin-Krise 1958 bis 1963. Drohpolitik und Mauerbau*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2006.
- Wettig, Gerhard, ed. *Chruschtschows Westpolitik 1955 bis 1964*, vol. 1: *Außenpolitik vor Ausbruch der Berlin-Krise (Sommer 1955 bis Herbst 1958)*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2016.

- Wettig, Gerhard, ed. *Chruschtschows Westpolitik 1955 bis 1964*, vol. 2: *Anfangsjahre der Berlin-Krise (Herbst 1958 bis Herbst 1960)*. Berlin, München, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2015.
- Wettig, Gerhard, ed. *Chruschtschows Westpolitik 1955 bis 1964*, vol. 3: *Die Kulmination der Berlin-Krise (Herbst 1960 bis Herbst 1962)*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2011.
- Wettig, Gerhard, ed. *Chruschtschows Westpolitik 1955 bis 1964*, vol. 4: *Außenpolitik nach der Kuba-Krise (Dezember 1962 bis Oktober 1964)*. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2016.
- Wettig, Gerhard. *Sowjetische Deutschland-Politik 1953 bis 1958. Korrekturen an Stalins Erbe, Chruschtschows Aufstieg und der Weg zum Berlin-Ultimatum*. München: Oldenbourg Verlag, 2011.

